УДК 37.011.33(477.82)«19/20»

Мелещенко А. А.,
канд. пед. наук, старший викладач,
Житомирський державний університет ім. Івана Франка, м. Житомир, Україна

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА СТАНОВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

У статті обґрунтовано сукупність положень, що складають теоретичні орієнтири дослідження історії вітчизняної єврейської початкової освіти; визначено сучасний стан розробки проблеми. На основі аналізу архівних джерел, історичної та педагогічної літератури охарактеризовано єврейське шкільництво в структурі освіти Волині досліджуваного періоду. Розкрито соціально-економічні чинники становлення єврейського шкільництва на Волині.

Ключові слова: *єврейське шкільництво; Волинь; єврейські навчальні заклади; зміст; форми й методи єврейського навчання й виховання.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови України як багатонаціональної й полікультурної держави спостерігається посилення інтересу суспільства та історико-педагогічної науки до вивчення особливостей становлення та розвитку національної освіти й виховання в різних поліетнічних регіонах України. Становлення єврейського шкільництва на Волині є характерним прикладом залежності освітніх процесів від складних історичних, етнонаціональних, соціально-економічних, політичних детермінант. Для аналізу впливу соціально-економічних чинників на становлення єврейського шкільництва на Волині у визначений період ми застосовували поєднання тематичного та хронологічного принципів викладення матеріалу, що передбачало не лише виокремлення ЦИХ чинників, але й дало змогу простежити за кількісними та якісними змінами того часу.

Аналіз останніх наукових публікацій. Наукове осмислення важливих аспектів історико-педагогічного досвіду становлення та розвитку єврейського шкільництва на Волині представлено в монографічних працях сучасних українських науковців, серед яких помітне місце займають праці Л. Єршової (жіноча єврейська освіта Волині), О. Іващенко та Ю. Поліщука, Н. Рудницької (історичний аналіз системи єврейської освіти на Волині), Н. Сейко (благодійництво в системі єврейської освіти), колективної монографії «Велика Волинь: історія освіти і культури» за редакцією М. Левківського (позашкільна єврейська освіта, музична єврейська освіта, просвітницька діяльність єврейських громадських товариств) та ін.

Інтерес науковців до єврейської освіти став зростати в другій половині XIX – на початку XX століття. Саме в цей час з'являються узагальнювальні праці історика-правознавця І. Оршанського та дослідника Демидова Сан-Донато «Єврейське питання у Росії», у яких було зроблено спробу проаналізувати політику царського уряду щодо єврейства Росії, основні форми його економічної та освітньої діяльності тощо.

У журналі «Вісник товариства просвіти євреїв» найчастіше публікували статті І. Шульковського, Я. Ейгера, Х. Каздана, Д. Маггіда, у яких висвітлено результати критичного аналізу стану навчально-виховної роботи в традиційній єврейській школі, охарактеризовано специфіку її фінансування й матеріально-побутового забезпечення, кваліфікаційний рівень викладачів, пропозиції щодо влаштування навчальних закладів нового типу.

Х. Бялик та інші відомі діячі єврейської культури з'ясували недоліки організації початкової єврейської освіти і вносили свої пропозиції для влаштування шкіл нового типу. Наприклад, Д. Еркін у статті «Школа-хедер» з'ясовував причини проблем початкових єврейських закладів освіти. Х. Каздан у статті «Шолом-Алейхем для дітей» на основі аналізу оповідань видатного єврейського письменника простежив особливості змісту й методів навчання та виховання в хедерах.

Метою статті є дослідження організації навчально-виховного процесу в єврейському шкільництві на Волині наприкінці XVIII – напочатку XIX століття.

У ході роботи було поставлено такі **завдання:**

1) здійснити історико-педагогічний аналіз функціонування єврейського шкільництва на Волині;

2) проаналізувати вплив соціально-економічних чинників на єврейську початкову школу;

3) удосконалити передумови формування системи єврейського шкільництва Волинського краю.

Виклад основного матеріалу. Необхідність вивчення єврейського шкільництва наприкінці XVIII – напочатку XX століття зумовлена низкою суперечностей між існуванням широкого діапазону регіональних історико-педагогічних досліджень, присвячених становленню й розвитку національного

шкільництва, та відсутністю цілісної науково обґрунтованої концепції розвитку єврейського шкільництва на Волині; визнанням на теоретичному рівні важливості створення необхідних умов для попередження асиміляції національних меншин України та недосконалістю формування національного компонента в практиці виховання сучасної єврейської молоді; наявністю багатого досвіду функціонування національного єврейського шкільництва на Волині та відсутністю науково обґрунтованих праць, які б сприяли використанню історичного досвіду функціонування єврейської освіти в поліетнічних регіонах України.

Провінційність Волині та її постійна підпорядкованість різним урядам, які сформували багато в чому схожі уявлення щодо становища єврейської громади в системі тієї чи іншої держави, детермінували формування особливої ментальної культури волинських євреїв, покликаної не лише зберігати національні традиції, але й сприяти соціалізації єврейського етносу в умовах полікультурного й політично нестабільного Волинського регіону. Саме ця регіональна специфіка сприяла виробленню особливо обережного ставлення євреїв до выдносини із будь-якою владою, що зі свого боку зумовило вторинність регіональної педагогічної практики в галузі єврейського шкільництва та його залежність від загальноімперських ідеологічних доктрин. Вторинність педагогічної стратегії та тактики волинського шкільного керівництва виявлялась у повторюваності, копіюванні й наслідуванні схвалених, перевірених, звичних, тобто політично «безпечних», педагогічних прийомів і методів [5, с. 183]. З іншого боку, віддаленість Волині від політичних і культурних центрів, попри створення сильної владної вертикалі в системі керівництва освітніми процесами, не давала царському уряду змоги здійснювати постійний і чіткий контроль за початковою єврейською освітою, яка саме тому й зберігала тривалий час старі національні традиції, зокрема популярну в єврейському середовищі хедерну освіту.

Важливим визначальним фактором становлення й розвитку єврейського шкільництва на Волині потрібно вважати етнонаціональні особливості краю. Археологічні, документальні й літературно-аналітичні матеріали переконливо засвідчують, що Велика Волинь – осередок української етнічної території. Тут формувалося мовно-культурне й ментальне обличчя українського етносу, зберігалися його найдавніші риси. Проте етнічна історія регіону складна, що зумовлено кількома хвилями імміграції, спричиненими релігійними, етнічними та політичними мотивами. Унаслідок цього волинська земля стала батьківщиною багатьох етносів – поляків, німців, чехів, росіян та ін. Однак варто наголосити, що в полікультурному середовищі Волині євреї посідали друге місце після корінних жителів регіону – українців [7, с. 33].

Відомо, що в основу імперської політики щодо євреїв було покладено соціально-економічні, політичні й культурно-освітні перетворення, які царський уряд здійснював комплексно й системно, видавши в XIX столітті понад 500 указів, постанов Сенату й розпоряджень різних відомств [3, с. 16].

Уточнимо, що великодержавна політика щодо російських підданих-євреїв базувалася на трьох основних принципах: православ'я, самодержавство, народність. Ця формула народилася в 1833 році з уст міністра освіти Ф. Уварова [2, с. 33]. Відтоді державні та громадські діячі імперії постійно демонстрували усвідомлення важливості освіти й виховання єврейської молоді в дусі імперських інтересів Росії. У царських законах і постановах уряду щодо євреїв простежується намагання русифікувати їх і перетворити на законослухняних громадян. Відтак значна частина правових актів чітко регулювала всі освітні процеси в національних громадах полікультурних регіонів відповідно до великодержавних доктрин імперії.

Полікультурність Волинського регіону, зі свого боку, детермінувала ще одну характерну рису Волині – толерантне співіснування різних етнічних громад, спільність інтересів яких визначалася не лише територією проживання, але й умовами виживання етносу як національної меншини, серед яких чільне місце посідали особливості здобуття початкової освіти, покликаної закладати основи усвідомленої національної ідентичності.

Зазначимо, що важлива детермінанта становлення й розвитку єврейського шкільництва – унікальна соціально-економічна політика царського уряду щодо єврейських підданих. Наприклад, уряд заборонив євреям проживати на території власне Росії. Натомість для них було чітко визначено кордони розселення (так звана «смуга осілості»), що обмежувалася місцями їхнього первинного проживання в новоприєднаних західних землях – Литві, Білорусії та більшої частини Правобережної України, зокрема Волині. Попри всі модифікації, ця смуга, по суті, проіснувала до 1917 року. Уряд також заборонив міграцію євреїв та їх проживання в сільській місцевості, у деяких містах і районах міст. Розселення національних меншин і, зокрема, євреїв на території Волинської губернії в основному формувалося певними громадами – кагалами. Відомо, наприклад, що єврейське гетто Житомира поширювалося на вулицях Чуднівській, Рибній, Кафедральній, Острозькій та ін.

Причинами бідності єврейських сімей того часу були численні банкрутства в середовищі єврейського населення, заборона євреям купувати й орендувати землю, обов'язок сплачувати удвійчі більший податок, порівняно з купцями й міщанами християнської віри. Окрім державних податків і повинностей, євреї змушені були платити ще й численні податки на користь власника володільницького містечка. Без дозволу поміщика й без певної плати йому єврейська сім'я не могла придбати навіть продуктів першої необхідності, не кажучи вже про підручники для дітей. Отже, економічна нерозвиненість Волинського краю відображалася й на початковій єврейській освіті.

Варто зазначити, що єврейські громади Волинської губернії мужньо протиставляли дискримінаційній державній політиці громадську згуртованість

й одностайність. Зокрема, вони часто організовували благодійні акції з метою збору коштів для матеріальної підтримки єврейського шкільництва. Наприклад, одним з основних чинників становлення єврейської освіти на території Волинського краю був так званий коробковий і свічковий збір, який повністю контролював царський уряд. Коробковий збір – особливий вид податку на предмети першої необхідності – виник ще в XVII ст., коли євреї поселилися в Польщі. Це була своєрідна релігійна контрибуція з євреїв королю й духовенству за право поселення в їхніх містах і містечках. У Російській імперії цей вид податку збирали з євреїв для потреб єврейської громади. Спочатку кошти належали громадам, а з часом російський уряд узяв збір податку під свій контроль, і певні кошти пішли на залучення євреїв до землеробства, а особливий податок – на суботні свічки – витрачали для утримання єврейських державних училищ [1, арк. 61].

Житомирський кореспондент газети «Волинь», зокрема, повідомляв: «У зв'язку з початком холодного періоду педагогічна рада звернулася через міську управу в губернське управління про асигнування з коштів коробкового збору додаткового кредиту в 1 200 крб. на зимові пальта для 240 найбідніших дітей. Часто в початкових школах, які відвідують діти найбіднішого класу єврейського населення, вчителям доводилося вирішувати питання харчування й одягу школярів, яких, безперечно, доводиться годувати й одягати своїм коштом училищу» [6, с. 3]. Із матеріалів тієї ж газети нам стало відомо, що адміністрація училища зверталася також до єврейської дешевої їдальні про збільшення кількості порцій супу до дійсної потреби закладу – з 150 до 240 та просила в місцевого благодійника Г. Готтесмана для дітей талмуд-тори 200 пар взуття, які останній і виділив [6, с. 3].

Спочатку свічковий збір входив у коробковий і ним розпоряджалися єврейські громади. Коли в 1823 році Сенат імперії для підпорядкування коробкового збору урядовим установам забрав його у кагалів по Волинській губернії і розпоряджатися ним доручив місцевій адміністрації, то з'явилися противники податку на свічки, оскільки так він перетворювався на податок із предмета релігійного культу [1, арк. 102]. Проти податку на свічки виступили громадські єврейські діячі, адже сплачувати його повинні були навіть найбідніші євреї [8, арк. 59]. У 1839 році царський уряд ухвалив «Положення про коробковий збір», за яким звільнили від податку предмети релігійного культу, зокрема й свічки [9, арк. 9].

У 40-х роках XIX століття в проект нового «Положення про коробковий збір», запропонований міністерством фінансів у 1844 році, було внесено пропозицію, щоб так звані «три свічки», які потрібні за релігійним обрядом, були звільнені від збору. Тоді міністр народної освіти С. Уваров, спираючись на думку шановних єврейських діячів, висловився проти вилучення «трьох свічок», тому що міністерство залишилось би без коштів, необхідних для організації роботи шкіл. Проти вилучення «трьох свічок» виступили також багаті євреї, які використовували в шабатні (суботні) дні більшу кількість свічок, і їм довелося б платити податок значного розміру [10, арк. 92–98].

«Положення про коробковий збір» визначало, що «для влаштування початкових єврейських училищ, які становлять окремий предмет витрат, за власним бажанням євреїв відновлюється збір із шабатних свічок та віддається у відомство Міністерства народної освіти» [4, с. 84]. Отже, держава утримувала єврейські школи коштом самих єврейських громад і при цьому за їхні ж кошти здійснювала послідовну русифікаторську політику.

Зазначимо, що недовіру до дій царського уряду викликали й подальші його кроки, які призвели до різкого погіршення правового становища єврейських громад. По-перше, контроль за єврейськими навчальними закладами було покладено на християн, які досить часто виявлялися малоосвіченими, а відтак не могли виявляти достатньої компетенції й такту у вирішенні складних проблем національного шкільництва. По-друге, почалися поліцейські переслідування єврейських народних учителів – меламедів. Крім того, у 1844 році було встановлено податок на носіння традиційного довгополого сюртука, а в 1848 році – податок на носіння ярмулки та ін.[4, с. 48]. Зрозуміло, що ці податки орієнтовані на громаду, у більшості своїй фінансово убогу, з одного боку, досить відверто спрямовувалися проти національної ідентичності єврейського населення, а з іншого – опосередковано впливали на єврейське шкільництво, яке цю ідентичність стверджувало.Таке ставлення російської влади до власного народу не могло не позначитися на шкільництві єврейської меншини. Це означало, що в більшості своїй початкові освітні заклади євреїв – хедери й талмуд-тори – перебували в приватних оселях, де панувала бідність і тіснота. Пристосованих окремих шкільних приміщень було дуже мало. Слабке оснащення приміщень, погана забезпеченість підручниками, літературою, відсутність належних умов підготовки викладачів робили навчальний процес для єврейських дітлахів нецікавим і малоефективним. Властива регіону економічна нерозвиненість у поєднанні з особливостями великодержавної царсько-російської політики зумовила помітну консервативність і в поглядах суспільства на реформування освітньої єврейської справи.

Висновки Зважаючи на зазначене вище, ми дійшли висновку, що соціально-економічні передумови формування системи єврейського шкільництва Волинського краю включають: введення особливих податків, що зумовлювало залежність фінансування єврейського шкільництва від коробкового і свічкового зборів з відповідних громад регіону; розпорядження уряду щодо проживання євреїв на окремій території («смуга осілості»), яке, чітко локалізуючи таке населення, детермінувало посилення національних тенденцій у середовищі замкненої єврейської громади та вплинуло на зміст початкової освіти. Однак, попри названі труднощі, волинські євреї змогли зберегти національний дух свого шкільництва й

щодо грамотності стали однією з найрозвиненіших національних меншин регіону.

Перспективи подальших розвідок. До перспективних напрямів можна віднести: порівняльно-зіставний аналіз становлення та розвитку єврейського шкільництва в різних регіонах України; дослідження особливостей здобуття волинськими євреями середньої та вищої освіти; розробку науково обґрунтованих механізмів запровадження історичного досвіду в практику сучасного єврейського шкільництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відомості стягнення свічкового збору з євреїв Луцького повіту і циркуляри Волинського губернатора про розподіл коштів свічкового збору по Волинській губернії 1913–1914 рр. // Державний архів Волинської області (Далі ДАВО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1304. – 113 арк.
2. Драбкина Е. Национальный и колониальный вопрос в царской России / Е. Драбкина. – М., 1930. – 33 с.
3. Іващенко О. М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття) : [монографія] / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : Волинь, 1998. – 192 с.
4. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем в 16 т. / Под общ. ред. Л. Каценельсон:– СПб. : Брокгауз – Ефрон, 1908–1913. – Т. 5. – 960 с.
5. Єршова Л. М. Жіночаосвіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : «Полісся», 2006. – 488 с.
6. Кореспондент [Благотворительность Г. Готесмана] // Волынь. – 1896. – № 239. – С. 3.
7. Можарівська І. М. Розвиток позашкільної освіти й виховання на Волині –Житомирщині (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / Інна МиколаївнаМожарівська. – Житомир, 2010. – 253 с.
8. Листування з Волинським губернським правлінням про стягнення коробкового збору з міщан-євреїв м. Луцька і Луцького повіту, відомості надходження зборів // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 595. – 446 арк.
9. Листування з Волинським губернським правлінням і контракт про видачу і відкуп коробкового збору по м. Торчин Луцького повіту за 1913–1914 рр. // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1140. – 11 арк.
10. Циркуляри Волинського губернатора Волинського губернського правління та відомості стягнення коробкового і свічкового зборів з міщан Луцької єврейської общини за 1908–1914 рр. // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 830. – 133 арк.

Мелещенко А. А., *Житомирский государственный университет им. Ивана Франка, г. Житомир, Украина*

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА СТАНОВЛЕНИЕ ЕВРЕЙСКИХ ШКОЛ НА ВОЛЫНИ В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

В статье обоснована совокупность положений, составляющих теоретические исследования истории отечественного еврейскогоначального образования, определено современноесостояние разработки проблемы. На основе анализа архивных источников, исторической и педагогической литературы определено еврейское школьное дело в структуре образования Волыни в исследуемый период.

Ключевые слова: *еврейское школьное дело; Волынь;еврейские учебные заведения; содержание; формы и методы еврейского обучения и воспитания.*

Meleschenko A. A., *Zhytomyr State University Franko, Zhytomyr, Ukraine*

INFLUENCE OF SOCIO-ECONOMIC FACTORS ON BECOMING OF THE JEWISH SCHOOLS ON VOLHYNIA AT THE END OF XVIII – BEGINNING XIX OF A CENTURY

The article lays the theoretical foundations for the study of the history of the national Jewish primary education and reviews the current state of the problem. Based on the analysis of archival sources, historical and pedagogical literature, Jewish schooling in the structure of education in Volyn within the period of study is outlined.The social, economic factors of Jewish education in Volyn are identified; the major areas and stages of the development of state and public institutions in Volyn province.

Keywords: *Jewish schooling; Volyn province; Jewish educational institutions; content; forms and methods of Jewish education and upbringing.*

Рецензенти: д-р пед. наук, професор М. М. Букач;
д-р пед. наук, професор О. П. Мещанінов

© Мелещенко А. А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 14.03.2016